

HERMANN RÓBERT

Életük legszomorúbb napjai

KÖLTŐK ÉS ÍRÓK A SZABADSÁGHARC VÉGNAPJAIBAN

1848. március 15-e a fiatalok és a költők forradalma volt. A nagy nap szereplői között ott találjuk Petőfit, Jókait, Sükey Károlyt, Degré Alajost, Vajda Jánost s tucatnyi többé-kevésbé jelentős író és költőt. Hova lettek, mi lett velük a végnapokban, amikor – Arany Jánost idézve – „tenni kevés, de halni volt esély”? Idézzünk fel – villanásnyira vagy hosszabb időre – egy-egy sorsot! Előljáróban megjegyzem, hogy a legismerttellel, Petőfivel nem foglalkozom, Erdélybe utazásának és ottani halálának tényét közismertnek veszem. Csak annyit kívánok megjegyezni, hogy nincs abban semmi különös, ha egy katasztrófális vereséggel véget érő ütközetben egy honvéd törzstiszt eltűnik. Ettől még nem kell a hamvait Szibériában vagy a Holdon keresni...

Az összeomlás kezdetének a történetírás 1849. június végét tekinti, amikor a magyar csapatok a legtöbb hadszíntéren védekezésre kényszerültek. Július 2-án Pesten összeült a népképviseleti országgyűlés. Ekkor már ismert volt, hogy június 28-án a Győrt védő magyar VII. hadtestet Haynau főszerege szinte elsöpörte maga elől, s ezzel a főváros a Duna jobb partján fedezetlenné vált. Kemény Zsigmond emlékirata szerint „midőn július 2-án a képviselők először gyűltek össze, már Kossuth azzal üdvözlé őket, hogy ki-ki menjen, ahová lehet, mert minden órában megtámadtathatik. Perczel pedig, mint katona ember, megkérdezte a követek által, hogy merre lehessen futni? nyugodtabb vérű ember léte, azt válaszolá, hogy Kecskemét legalább két hétig biztos hely, arra menjenek tehát; de ha lehet, egy követ nyolc fontnál több terűt ne vigyen magával, mert különben a szükség esetén nehéz leend a katonaság poggyászával együtt elszállítani.”

Megkezdődött a főváros immáron második kiürítése. Tisztviselők, képviselők, értelmiségiek százai hagyták el Budát és Pestet. Vachott Sándor vasúton Ceglédre ment, egy angol, Zalár József kiugrott kispap és költő, egy százados s egy másik úriember társaságában. A vonaton Sárosi Gyula váltófeltörvényszéki bíróval, a *Ponyvára került Arany Trombita*, a szabadságharc verses krónikájának szerzőjével találkozott. Vachott és társai Ceglédről még aznap este továbbutaztak Nagykőrösre, majd másnap hajnalban Kecskemétre. Vachott július 5-én Kecskemétről tudatta feleségével, Csapó Mariskával, hogy itt marad, s itt várja be a dolgok mikénti fordulatát. „Ugye, jóra fog fordulni? Te hiszed, hát meg kell lenni.” A következő úti cél Szeged lett volna, de Vachott megállapodott kecskeméti házigazdájával, hogy ha Szegedet veszély fenyegetné, a gazda valamelyik Szeged környéki tanyáján meghúzhatják magukat. „Ez 4-5 órányira van Szegeden innen: Pusztaszer a neve. Itt szerzé Árpád Magyarország első törvényeit. Ezen tanyás helyen egy pár hetet a dolgok legjobb állása mellett is szándékozom megpihenni Zalárral együtt” – írta feleségének Vachott július 10-én.

Ezen a napon még Pesten volt Kemény Zsigmond, a belügyminisztérium tanácsosa. A hadi helyzetet a kormány, pontosabban Kossuth félénkségének tulajdonította: „... miután minden erő másfelé koncentráltatott, természetesen fog valahonnan ellenség érkezni Pestre; vagy Debrecenből a muszka, vagy másfelől a német.” Július 10-én arról írt Gyulay Lajosnak Kecskemétre, hogy addig marad, amíg az ellenség a város előtt nem lesz. „Akkor az utolsó gőzkocsival megyek. Az egész kormánysemélyzetből csak Szemere és Kovács, meg Csány nem vették el a fejüket.” A többi hírek sem voltak biztatóbbak: „Az európai külviszonyok iszonyúak” – foglalta össze röviden. „Szardíniával készek a békepontra. – Ancona bevéve, Velence alkuban Bruckkal és Montecuccolival, Róma kiéheztetve, az olasz lázadás mindenütt elnyomva, a német felkelő seregek szétverve, és Peuckert már Karlsruheban. Poroszországl megújította a Szent Szövetséget Orosz- és Osztrákországokkal, s ígért segédet Ausztriának ellenünk. – Seholy kilátás. Csak Görgei csodálatos zsenialitásában van még némi

remény.” Kemény a július 5-én Pesten járt Nagysándor József tábornoktól értesült a július 2-i komáromi csata részleteiről, amelyben Görgei visszaverte a Duna-jobbparti sáncokat támadó ellenséges hadsereget. „Görgei több volt, mint hadvezér, – ő hadisten volt.” Kemény abban reménykedett, hogy a június 28-i győri csata után elvágott Kmety György hadosztálya talán egyesül Görgeivel, bár ez esetben a budai oldal a Pápa felől előnyomuló osztrák dandárok előtt nyitva van. Nem tudta, hogy Kossuth Kmetyt a Délvidékre rendelte. „Kár e nyomorú veszekedés, e féltékenység!” – írta az elmúlt napok eseményeire utalva.

Július elején hagyta el Pestet Vörösmarty Mihály képviselő és Bajza József szerkesztő is. Július 9-én este a kecskeméti cukrászda előtt találkoztak Vachott-tal. A két költő éppen kocsit próbált szerezni, hogy másnap Szegedre utazzanak. Vörösmarty azonban már ekkor felvetette, hogy utazzanak Aradra. Ide invitálta Vörösmartyt Sárosi Gyula, aki július 9–10-én maga is Kecskeméten volt.

Bajza József július 14-én már Szentesen volt, s Vörösmarty is vele tartott. Ceglédről Vörösmarty két levelet írt a feleségének, Szentesről csak 16-án mert írni, mert azt hallotta, hogy Pestet már megszállták a cs. kir. csapatok. (Július 11-én vonultak be az első osztrák alakulatok.) Abban reménykedett, hogy valahogy mégis sikerül eljuttatnia levelét Pestre. „Édes Lórikám! Most már csak megvallom, sokszor fáj lelkemnek, hogy otthagytalak, kitéve annyi aggodalom- és nyugtalanságnak. Most osztom ez aggodalmaidat, anélkül, hogy rajtad segíthetnék.” Biztatta feleségét: „... az igazságos isten tán nemsokára elűzi ez új vést is fejünk fölől.” Július 21-én Szegedre akart menni, onnan pedig még tovább, „még nem látott vidékeket megnézni”. Öszszececsengenek ezzel Bajza másnapi sorai. „Itt az Alföldön eddig még teljes biztosságban vagyunk, de nem tudni, meddig tart – írta Bajza feleségének, Csajághy Júliának július 17-én. – Debrecenből a muszkák kitakarodtak Tokaj felé, ahonnan jöttek, mert táborunk egy csapata arra vonult. Bem Erdélyben hatalmasan munkálkodik, és fel sem veszi az oroszokat. Csak Görgeiről nem tudunk semmi bizonyosat, sem Perczelről, sem Pestről. Vajha tudhatnám, hogy téged nem ért semmi baj.” Bajza és Vörösmarty szándéka az volt, hogy 19–20-án Szegedre mennek, mert ott 21-én újra megnyílik az országgyűlés. „Ott maradunk-e aztán, vagy ide visszajövünk, vagy Aradra megyünk, nem bizonyos. Szegeden alig lehet megmaradni. Ott hemzseg a sok menekvő. Szállást és étket alig lehet kapni.” Szentesen volt ekkor Fényes Elek statisztikus és Erdélyi János kritikus, író is. Bajzát gyötörte a lelkifurdalás, hogy egyedül hagyta a feleségét. „Egyedüli vigasztalásom az, hogy te oly ügyes és életrevaló lény vagy, ki tudsz magadon segíteni, s okos a bajokat elhárítani.” Lelkére kötötte, hogy ne hagyja el Pestet, mert falun még rosszabb, mint városon. „És aztán én ügyekezni fogok benne, ha itt a dolgok jobbra fordulnak, és kilátás lesz valahol állandó meglepedésre, ide hozhassalak benneteket, hogy többé el ne váljunk egymástól, mert nekem az élet csak veled kedves.”

Csakhogy a dolgok nem akartak jobbrafordulni. Sőt, a dolgok egyre rosszabbul alakultak.

Vörösmarty július 24-én már bizonyosan Szegeden volt. Hunfalvy naplója szerint amikor zárt ülést akart kérni a nemzetiségi megbékélési határozat ügyében, Vörösmarty azzal utasította vissza az aláírást, hogy „a magyar nem harcol azért, hogy saját országában idegen legyen”; „az oláhnak, németnek, tótnak stb. van országa, hol nemzetisége míveltetik, ez a magyar nemzetiség kizáró[lagos] országa”. Hunfalvy elkeseredésében azzal válaszolt, hogy „tik demokráciát kiálttok, s a népfelenség első következményeit nem akarjátok elismerni”.

Az elkövetkező napokban Vörösmarty betegeskedett, de július 27-re rendbe jött. Ekkor, az országgyűlési ülések közepette kapta a hírt, hogy legkisebbik lánya, az 1848. november 16-án született Irma Josefa meghalt. „Isten büntetése rajtunk; már sokallni kezdtük, amennyi van, most félnünk kell, hogy majd nagyon is kevés marad, vigasztalásunkul, neked anyai fájdalomid- és gondjaidért, nekem annyi aggodalmamért” – írta feleségének. Tudatta, hogy Szegeden van, „s bevárjuk Isten akaratát”.

Augusztus 4-én Aradról Kemény Zsigmond, Kovács Lajos, Csengery Antal, Mikes János, Gyulai Lajos, Kubinyi Ferenc, Kalaúz Pál és Hunfalvy Pál Nagyváradra indultak, Görgeit megnézni. Aradról Kisjenőn át Nagyzerindre mentek, ahol Hunkár Antal Veszprém megyei főispánnal és kormánybiztossal találkoztak. Hunkár elmondta nekik, hogy augusztus 2-án Nagysándor hadtestét szétverték Debrecennél, s hogy az ellenség torkába mennek, ha folytatják az utat Nagyvárad felé. A társaság ezután Illyére ment, s tovább akarta folytatni útját Nagyszalontára. Azonban Tallián Ede képviselő, aki Görgei tábora felől jött, rábeszélte őket, hogy forduljanak vissza. Így aztán visszatértek Keményfokra.

Hunfalvynak eszébe jutott, hogy az erdőtől fedett vidéken várja be nemcsak a magyarok, hanem az oroszok elvonulását is, de társai többsége ezt nem helyezte. Zerinden azonban két társát, Kalaúzt és Kubinyit sikerült meggyőznie, így ők visszatértek Keményfokra, a többiek, köztük Kemény Zsigmond is, Aradra mentek vissza. Kemény a katasztrófa után barátjával és eszmetársával, Kovács Lajossal együtt hagyta el Aradot, s előbb Szatmár, majd Ugocsa megyében bujdosott. Hosszú ideig Nagybányán, a Thurmann családnál rejtőzködött, s csak amikor arról értesült, hogy Haynau több, korábban elfogott politikust szabadon engedett, tért vissza Pestre, s jelentkezett a cs. kir. hadbírósnál.

A Nagyvárad–Arad közötti útvonalon 1849 augusztusában amúgy is nagy volt a forgalom. Augusztus 6-án Arad felől több szekér haladt Simánd felé. Az út zsúfolt volt, szekér szekeret ért. Hivatalnokok, képviselők, politikusok tartottak Nagyvárad irányába, hogy Görgei észak felől közeledő seregéhez csatlakozzanak. Az egyik szekéren Nyáry Pál, Pest vármegye alispánja és képviselője ült, az ő szekerén foglalt helyet az ifjú publicista, Jókai Mór is. Egy fekete fedelű szekér is haladt az úton, két szürke lóval. Nyáry megjegyezte Jókainak: „Ez mind a kettő pegazus.” Jókai nem értette a megjegyzést, hiszen a két ló mindenre emlékeztetett, csak a költészet szárnyas paripájára nem. „Miért az?” – kérdezett vissza. „Mert költők lovai” – válaszolta Nyáry. S valóban, a szekérben „honunk két első írója”, Vörösmarty Mihály és Bajza József ült. Nyáry, Jókai, Bajza és Vörösmarty üdvözölték egymást, s szekereik félrehúzódtak. A rég látott ismerősök beszédbe elegyedtek, amikor Várad felől egy alaposan megrakott szekér közeledett. Nyáryék megkérdezték a kocsist, honnan jön. „Váradról” – hangzott a kurta válasz. „Ott van-e már a magyar sereg?” – kérdezték. „Nincsen, el van fogva mindenestül; egy ember sem szabadult meg belőle” – válaszolta.

Teljes volt a zűrzavar. Vörösmarty és Bajza végül visszafordultak Arad felé, Nyáry és Jókai folytatták útjukat Görgei táborába. Éjjel Nagyzerinden háltak, majd Szalonta előtt találkoztak az első honvédcsoportokkal. Ezek Nagysándor József tábornok I. hadtestéhez tartoztak, ahhoz a hadtesthez, amely négy nappal korábban, augusztus 2-án Debrecennél súlyos vereséget szenvedett. Nyáry és Jókai szekere áthaladt a tábort ütni készülő csapatok között, amikor egy alezredes ugrott oda hozzájuk, Zákó István, Bács megye képviselője, korábban a 34. honvédszászlóalj parancsnoka. „Mennyien vagytok most mindössze?” – kérdezte tőle Nyáry és Jókai. „Mintegy huszonhárom ezeren; – de verekszünk ötvenezrel, ha Görgei vezet” – szölt a válasz. Szalontán Nyáry és Jókai találkoztak Nagysándor József tábornokkal, aki igen dicsérőleg szölt Görgeiről és a felvidéki visszavonulásról, amelyet „a hadműködés remekének” mondott.

Szalontán Jókai felhasználta az alkalmat, hogy megkeresse barátját, Arany Jánost is. „Örültünk-e nagyon egymás láthatásának? Csak úgy, mint a vendég és a házigazda örülhet, ki tudja bizonyosan, hogy holnapután ellenségnek fog helyt adni a hajlékban” – írja a találkozóról Jókai. Arany elmondta, hogy rövid idővel előtte Petőfi járt nála, s az utolsó este egy szép, ezüstveretes, kétcsövű török pisztolyt mutatott neki, amelyet még az erdélyi harcok során kapott ajándékba. A pisztoly kézről kézre járt, mindenki megnézte, s minthogy Petőfi szerint nem volt megtöltve, mindenki felhúzta, és el is csettentette. Utoljára Arany vette kezébe, s követve a nemes példát, ő is elcsattantotta a pisztoly sárkányát, s akkor a fegyver elsült, és két golyó fúródott a falba, egy arasznyira Petőfi fejétől. Nagy volt a rémület, a szobában asszonyok és gyerekek is voltak. „Abban az órában minden jelenlevő megkerülte tulajdon megásott sírját. Isten csodája, hogy egy sem esett bele” – írja Jókai.

Augusztus 7-én hajnalban Nagysándor hadteste továbbvonult Aradra, Nyáry és Jókai pedig bevárták Görgei főcseregét, a III. és VII. hadtestet. „Hogy bámultuk akkor a szép rendet és fegyelmet, mely oly hosszú útvesztély mellett is megmaradt. A tiszték nem hiányoztak sehol; ott gyalogolt a sorok végén mindegyik a térdig érő sárban, a vezénylőtisztek víztől csorgó gubában lovagoltak a zászlóaljok előtt” – írja a beérkező csapatokról Jókai. Megérkezett Görgei is, s este vendégül látta főhadiszállásán Nyáryt és Jókait. Görgei maga mellé ültette Jókait, s tréfálkozva kérdezte, mitől ijedtek meg az uraságok olyannyira Aradon. „Úgy gondolom, hogy vagy az osztrák, vagy az orosz seregek közeledésétől.” „Ha az oroszok volnának közel, régen elfogták volna őket, az orosz ravasz” – hangzott Görgei válasza. „Megbocsát ön, ha kíváncsiságom indiszkrétte tesz – folytatta Jókai. – Azt hallottam, hogy ön a zsolcai csata után egy pár pisztolyt kapott emlékül, melynek egyikére ez volna felírva: «Görgei Artúrnak, midőn körülfogott seregét csodás vitézséggel megmenté, emlékül, halálos ellensége, Paskievics.»” Görgei jót derült a kérdésemre: „A tárgy igaz; hanem már látszik, hogy sok poéta kezén ment keresztül.

Pisztolyokat kaptam e napon, de semmi verseket hozzá; nem is Paskievics hercegtől.” Egyik segédtszije előhozta a pisztolyokat, s megmutatta. „Azért ha a csatában találkozunk, saját pisztolyainkkal is meglőjük egymást” – jegyezte meg Görgei.

Jókaiból ekkorra már kibújt az újságíró, s arról érdeklődött, hogy mekkora a sereg létszáma. Görgei elkomorult: „Nagyon megfogyott. Csata és szökések igen leapaszták.” „Szöknek az ön táborából is?” – bámult el a „riporter”. Erre közbeszólt Leiningen-Westerburg tábornok, a szállfatermetű, kék szemű, szőke hajú német: „Mit gondol ön, mennyi maradozott el tőlünk, mióta Komáromot elhagytuk?” Jókai nagyot akart mondani: „Ezer?” „Nyolcezer” – válaszolta Leiningen. „Hallatlan! mi növelte ennyire a számot?” „Sanyarúság, éhség, elkényszeredés.”

Néhány perc múlva egy szalontai gazda jelent meg Görgeinél, s elpanaszolta, hogy a katonák elhordták a kerítését tüzelőnek. „Elhordták? Ez nagy diszciplína volt tőlük; másutt ott gyűjtötták meg, ahol találták, s úgy feküdtek mellé. Ne haragudjék érte, jámbor hazafi, három nap óta veri már őket az eső, s még ebben az esztendőben nem háltak.” A panasztevő elkotródott.

Másnap, augusztus 8-án Görgei serege is továbbindult Arad felé. Jókai a táborban összefutott egy másik ismerőssel és költővel, Lisznyai Kálmánnal, korábban a Tizek Társaságának tagjával. Lisznyait még márciusban nevezte ki az Országos Honvédelmi Bizottmány Görgei mellé történeti jegyzőnek, azaz afféle hadtörténész-riporternek. Lisznyainál alkalmatlanabban lámpással sem lehetett volna találni e feladatra. Amikor Görgei átvette a magyar főszereg vezényletét, az ő főhadiszállásához csatlakozott. Részt vett a június 21-i peredi csatában is, s amikor a cs. kir. tüzérség Görgei kíséretét kezdte lőni, így szólt hozzá: „Tábornok úr! ugrassa a lovát jobbra, mert istenuccse leüti a golyó.” Mire Görgei csak annyit mondott: „Aki fél, hazamehet.” A szemtanúi beszámoló szerint „Lisznyai se szólt többet, álló egész nap”.

Amikor Görgei serege július 12–13-án elhagyta Komáromot, Lisznyai egy komáromi csizmadiamester 16 éves, Julcsa nevű lányát vitte magával, fiúruhában, „privatdienerként” [magánszolgaként – H. R.], aki hűségesen követte Lisznyait a fogságba is. 1849 augusztusában együtt poharazgatott a Görgei táborába érkező orosz hadikövetekkel, s az orosz–magyar szövetség lehetséges előnyeit ecsetelgette a fiatal orosz hadnagynak, aki nem maradt adós a magyarok illúzióit növelő válasszal. Egy másik leírás szerint a debreceni ütközet napján Lisznyai a főhadiszálláson lévő orosz fogoly tisztet próbálta „begyakorolni” a forradalmi és szabad eszmékbe, s azt bizonygatta nekik, hogy „most is tönkrevetik a muszka sereget, – a muszka seregben szolgáló lengyelek meg cserkeszek mind hozzánk állnak”. Mire az egyik fogoly tiszt megjegyezte, hogy ha a cár egyszer segítséget ígért a császárnak, addig és annyi katonát küld Magyarországra, amíg és amennyi le nem győzi a magyarokat. Lisznyai történészi működését híven jellemzi, hogy az egyes szereplőktől beszerzett feljegyzések mind-mind elkeveredtek a kezén.

Jókai szerint Lisznyait egy hadifogoly orosz tiszt társaságában találta, aki jól beszélt franciául, de értett németül is. A főhadiszálláson ekkor már mindenféle hírek terjedtek arról, hogy a kormány felajánlja a magyar koronát a cárnak, s Lisznyai a maga túlzó lelkesültségével „hegyestül-völgyestül odaajánlotta Muszkaországnak Magyarországot és a forradalmi seregeket”. A hadifogoly azonban lehűtötte reményeit: „Nekünk ti nem kelletek, sem országotok, sem katonáitok, ha ti még most sem tudjátok, hogy miért jöttünk ide? az rátok nézve szomorú dolog.” Lisznyai erre odasúgta Jókainak, hogy a hadifogoly jó fiú, de a politikához nem ért, s erről nem is tehet, mert hiszen – muszka szegény.

Arany János ezekben a napokban sem maradt látogató nélkül. Augusztus 7-én este érkezett Szalontára Görgey István százados, Artúr öccse, maga is versfaragó ember, Petőfi ismerőse. Görgey István emlékezete is megőrizte e napok legfőbb időjárási jellemzőjét, az esőt. „Mikor ledobbantam a tallóra, magasan feküdt rajta a szalma, nem úgy, mint nálunk, Szepesben, hol takarékoskodnak; frics, csak úgy fröccsent szerte a víz a sok szalma alatt” – mesélte később Hatvany Lajosnak. Görgey századosnak eszébe jutott, hogy ha már Szalontán van, okvetlenül meg kell ismerkednie Arany Jánossal. Belovagolt a városba, s megkérdezte, hol lakik a költő. Megmutatták neki az utcára néző, kéttalpas parasztházat. A házon két ajtó volt, az egyik az udvari szobába, a másik az utcára nyílt. Görgey százados éppen azon gondolkodott, hogy merre tartson, amikor kinyílt az udvari szoba ajtaja, s egy jóságos arcú, de „véghetetlen szomorú” szemű asszony lépett ki rajta. Egy pillanat múlva Arany is kijött a másik ajtón, kezében szivarral, s beinvitálta a combon fölül érő sáros csizmában, sárral bevett

kurta szűrben álldogáló századost. A szoba teljesen üres volt, Arany sajnálkozva mutatott körül, hogy nincs hova leültetnie a vendéget. „Uram, mondta Görgey százados, nem tudom, holnap élek-e még, nem akarom elmulasztani az alkalmat, hogy kezet ne szorítsak Arany Jánossal.” Arany szótlánul kezet adott, majd bocsánatot kért, hogy nem tudja helyet kínálni, de bútorait már elküldte. Görgey százados ezután nem mert szállást kérni. „Mi lesz belőlünk?” – kérdezte Arany. „A jó isten tudja.” „Hova tart?” „Aradnak, a főseréhez!” „Mikor éri önöket az orosz?” „Két-három nap múlva.” Görgey százados ezután, ha lehet, még szomorúbb szívvel távozott, mint ahogy érkezett. Nem tudták egymást vigasztalni.

Felkereste Aranyt főnöke, Szemere Bertalan miniszterelnök és belügyminiszter is, és arra akarta rábeszélni, hogy kövesse a visszavonuló magyar csapatokat. „Hazámtól és családomtól csak a halál választhat el, legyen ez akár természetes, akár erőszakos” – válaszolta Arany. De amikor augusztus 8-án néhány kozák beszánguldott Szalontára, maga is jobbnak látta távozni. Családját apósáékhoz vitte, ő maga pedig követte Ercsey Sándort és egy barátját, „egy nagy bottal és hátán egy kis batyuval”. Útközben egy paraszt megszólította: „Szökünk, uram, szökünk?” Arany utóbb keserűen jegyezte meg: „Ilyen hát a nép, melynek érdekeit úgy szívünkön hordjuk.” Néhány napig a közeli erdőkben bujkáltak, majd visszatértek Árpádra, onnan pedig Szalontára.

Jókai és Nyáry közben visszatértek Aradra. Jókai emlékirata szerint szállása egy helyen volt Csány László közmunka- és közlekedésügyi miniszterével és Görgeiével. Augusztus 10-én Nyáryval és Kiss Ernő altábornaggyal ebédelt, amikor Újarad felől, a Maros túlszárjáról ágyúzást hallottak. Átmentek a Maros túlszárjára, s még látták, ahogy Nagysándor I. hadteste Németség és Újság felől visszavonul Újaradig a Schlik altábornagy vezette cs. kir. hadtest elől. Este a másik két magyar hadtest, a III. és a VII. is felsorakozott a Maros-parton, s megkezdte az átkelést.

Augusztus 11-én hajnalban Nyáry rázta fel Jókait: „Öcsém, be édesdeden alszol. Dembinski serege szét van verve; – vége mindennek.” Jókai ez után az ébresztő után úgy érezte magát, mint aki kóstolót kapott az örök kárhózatból. Tanúja volt, amikor Csány, Vukovics Sebő igazságügy-miniszter és Aulich Lajos hadügyminiszter felszólították Kossuthot, hogy adja át a teljhatalmat Görgeinek, s egyben bejelentették, hogy ők maguk lemondanak miniszteri tárcájukról. Látta, amikor megérkezett Szemere is, és Csány eléolta az iratot: „Olvasd és írd alá.” Szemere csak ennyit válaszolt: „Nincs rá szükség, hogy aláírjam, hárman vagytok már alatta, az okirat érvényes, elküldhetitek.” Majd a beszélgetés semlegesebb témákra fordult. Szemere búcsúzott, istenhozzádot mondott a társaságnak. Az ajtóban még megállt, visszafordult, s fennhangon így szólt: „Bizony, elvesztette Görgei Magyarországot.”

Csány a várba ment a levéllel, majd visszatért a hírrel, hogy Kossuth letette minden hatalmát Görgei kezébe. Nyáry azt tanácsolta ismerőseinek és barátainak, hogy „maradjanak együtt, s várják be nyílt homlokkal, aminek meg kell történni, legalább ne essék rajtuk az a szégyen, hogy a nemzet képviselőit kukoricák közt, mocsárokból fogdossák össze, mint egy szétszaladt gerillacsapatot”. Csány hidegvérrel ajándékozta el értékesebb holmijait azoknak, akikről úgy gondolta, hogy túl fogják élni. Amikor pisztolyait osztogatta, Jókai is kért tőle egyet. Csány a szemébe nézett, s így szólt: „Tedd, de ne mondd.” Jókai elszégyellte magát, s kiment a szobából. Kiss Ernő utánasielt, s igyekezett lebeszélni az öngyilkosság szándékáról. „Önnek neje van” – mondta. Ez döntött. Jókai felesége, Laborfalvy Róza ekkor Gyulán volt, s a szerelmes férj elhatározta, hogy visszajut hozzá, ha lehet.

Augusztus 12-ét még Aradon töltötte. Tanácstalanul járkált a város utcáin, amikor egy kocsi állt meg mellette, bakján egy parasztruhás kocsissal: „Gyere, ülj fel, Jókai!” Jókai jobban megnézte a kocsist, s Rákóczy Jánosra, Kossuth titkárára ismert benne. Elindultak Gyulára. Itt találkoztak Laborfalvy Rózával és a Nemzeti Színház egy másik csillagával, Schodelnéval. Megbeszélték Rákóczyval, hogy Jókait Borsod megyébe, a Bükkben található Tardonára viszi. Itt lakott Csány Benjáminné, a Nemzeti Színház komikusának, Telepi Györgynek a sógornője. Amikor Jókaiék Tardonára érkeztek, Csányék örömmel adtak menedéket a bajba jutott írónak. Rákóczy János másnap továbbutazott, Jókainé még néhány napig maradt, de augusztus végén ő is visszatért Pestre. Jókai itt maradt decemberig, amikor végre vette a bátorságot, s álnévre szóló útlevelel visszatért a fővárosba.

Vörösmartyt és Bajzát a simándi országúton hagytuk. A két literátor valóban visszafordult Aradra. „Én egészen Aradig mentem – írta Vörösmarty 1849 őszén feleségének –, hol már a legnagyobb zavart és rendetlenséget találtam, annyira, hogy végre kifakadásomban azt mondtam, hogy ilyen szamarak és

gazemberek közt nem maradok tovább. A következés igazolt. Szerettem volna távol lenni Magyarországtól, hogy ne lássam nyomorú átalakulását, melyet már ott előre sejtettem, azonban a bizonytalan hírek s társaim szavazata visszatartottak, s most itt vagyok, s minden érutással érzem, hogy amit a becsületes, de gyarló kormányzó mellett a gázság készített, annak súlyát és keserveit a nép fogja viselni.”

A rejtélyes sorok mögött izgalmas történet rejlik. Vörösmarty és Bajza Vachott Sándorral és Zalár Józseffel együtt hagyták el Aradot. Az indulás előtt Zalár felkereste Damjanichot, az aradi vár parancsnokát, s elbúcsúzott tőle. (Zalár korábban a Damjanich vezette III. hadtest tábori történetírója volt, de akárcsak Lisznai, ő sem sok hasznot hajtott ebben; leginkább verseskötetei kiadásával foglalatzkodott, amíg Damjanich utóda, Knezić Károly tábornok meg nem unta ezt, s ki nem adta az útját.) A búcsú után Zalár találkozott Sárosi Gyulával, az *Arany Trombita* költőjével, aki szintén menekülni készült, de más irányba. Ám alighogy indulni készültek, a kocsinál termett Sárosi Gyula is, s egy halom kinyomtatott *Arany Trombitát* dobott a kocsiba.

Útközben találtak egy lovas csapattal, olyan magyar huszárokkal, akik nem tették le a fegyvert Világosnál, hanem megpróbálták valahogy kibújni az oroszok és osztrákok gyűrűjéből. Vörösmartyék megkérdezték tőlük, merre mennek, mire azt válaszolták, hogy „magok se tudják, hova; ha van még magyar sereg valahol, ahhoz csatlakoznak; ha nincs, ha ilyet nem találnak, akkor hazamennek”. A bujdosni induló költők szétesztették a huszárok között az *Arany Trombita* példányait; ha már éles töltést nem tudtak adni a további ellenálláshoz, legalább szellemi munícióval ellátták a katonákat.

Az útba eső román falvakban mindig a pópához hajtottak, s ezek „akár jóindulatból, akár kilátásból, hogy ha szállást és enni adnak, talán hasznuk lesz belőle”, mindenütt jól fogadták a bujdosókat. Ehhez járult az a tény is, hogy Vörösmartyék megelőzték a világosi fegyverletétel hírért, s a magyar kormányzat tekintélye még volt akkora, hogy a láthatóan jól öltözött, tehát bizonyára az elithez tartozó személyeket nem inzultálták. Áthaladtak Szalontán is, ahol Arany sógora, Ercsey Sándor szerzett nekik útlevelet. Zalár József visszaemlékezései szerint „egyébről sem folyt a szó közöttünk, mint az elveszett haza szerencsétlen sorsáról s a letiport nemzet szörnyű jövőjéről, főképpen pedig a világosi fegyverletétel hősről, Görgeiről”. Vörösmarty és Vachott szinte haragos szemmel méregették egymást egy-egy szóváltás után. Vörösmarty hazaárulónak nevezte Görgeit, Vachott pedig mentegette s magyarázta tetteit. Ilyenkor Vörösmarty afféle ceterum censeóként „hazaáruló tót diáknak” titulálta a szabadságharc fővezérét. Vachott erre a derék tótokat mentegette, nem sok sikerrel. Bajza hallgatott, gúnyos, fájdalmas mosollyal, de nem szólt a vitába. (Vörösmarty már Görgei 1849. január 5-i váci nyilatkozata óta fenntartásokkal viseltetett Görgei iránt. Ezt csak megerősíthették tanítványának, Perczel Mórnak az adatai, aki igyekezett a december 30-i móri vereségének felelősségét minden körben Görgei nyakába varrni, s akivel – miután 1849. január végén letette a Középponti Mozgó Sereg vezérségét – Vörösmarty március közepéig rendszeresen találkozott Debrecenben.)

Nagyváradon át Nagykárolyig utaztak. A közvélemény ekkor még nem érzékelte a vereség tényét és a bekövetkező megtorlás súlyát, amit az is jelez, hogy a nagykárolyiak fáklyászenét akartak adni a tiszteletükre, de Vörösmarty és Bajza ezt elhárította. Nagykárolyban Vörösmarty és Bajza elvált Zalártól és Vachott-tól. A nagykárolyi intermezzo miatt Vörösmarty és Bajza továbbutaztak Szentésre, ahol Dobossy Mihály református papnál szálltak meg. Dobossy felesége, Tóth Julianna mind Vörösmartynénak, mind Bajzánénak unokanővére volt. Innen továbbmentek a Madaras melletti kistomaji pusztára; Besze János képviselő és népvezér itt találkozott velük. Szeptemberben Nagykárolyban, majd Gebén, Csanády Jánosnál bujdosnak. Októberben itt értesültek Batthyány Lajos és az aradi tizenhárom kivégzéséről. Vörösmarty ekkor, október 10-én írta „Setét eszmék borítják eszemet...” kezdetű versét. „Mi a világ nekem, ha nincs hazám?” – kiált fel fájdalmasan. A vers párja a korábban *Átok* címmel közzétett költemény, amelynek valójában nincs címe. Vörösmarty ebben a „Görgeinek híják a silány gazembert...” kezdetű költeményben – a pesti és aradi kivégzések hatása alatt – öntötte versbe Görgei iránti gyűlöletét. Valóságos öszövségi átkot mond a „hitzegő” vezérre: „Kergesse őt a balszerencse, mint / Szilaj kutyák a felriadt vadat. / Éljen nyomorból, kínból mindhalálig, / S ha elhal verje meg a kárhozat.” (Csanády János fia, Sándor a dualizmus időszakában elküldte Görgeinek az eredeti kéziratot. A tábornokban volt annyi érzék a vers költői értékével

kapcsolatban, hogy eltette a kéziratot, nem semmisítette meg, s az ő hagyatékából tette azt először közzé Tolnai Vilmos. A költeménynek azonban rengeteg kézíratos másolata is terjedt, s alighanem hozzájárult a közvéleményben élő áruló-mítosz megerősödéséhez.) Rövidesen megszületett a vers párja: Bajza *Honáruló* című költeményében átkozta el Görgeit, s 1850-es *Haynau-dalában* a császári bosszú végrehajtójánál is „silányabb”-nak nevezte.

Vörösmarty és Bajza Gebéről Fegyvernekre mentek tovább, novemberben Nagyabonyban, Nagykárolyban és Kisdecseren rejtőzködtek, innen tértek vissza december elején vagy közepén Budapestre, ahol jelentkeztek a cs. kir. hatóságoknál.

Sárosi Gyula dél felé vette útját, Arad és Lugos környékén bujdosott, majd Bihar és Szabolcs megyében, illetve a Hajdú kerületben járt faluról falura, majd Heves megyében rejtőzött. Itt, Gyöngyösön fogták el 1852-ben.

Az összeomlás a maga valóságában a déli hadseregben szolgálók számára vált érzékelhetővé. A verselgető ifj. Szász Károly, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium államtitkárának, id. Szász Károlynak a fia 1849. július 3-án Óbudán állt be honvéd utásznak. Július 10-én már Baján volt, alakulata 29-én Szegednél csatlakozott a délvidéki magyar főerőkhöz. Augusztus 1-jén Törökkanizsán át Csókára, onnan 2-án Pádéra, majd Becsére vonultak. Augusztus 3-án itt értesült arról, hogy Szegedre bevonultak Haynau csapatai. Szász nem értette a dolgot: „... miért sáncoltatott köröskörül az egész város, miért erődítettünk mi is, még az utolsó nap is? Hogy az ellenség pozíciója minél erősebb legyen! – Általán magyar sáncolásaink eddig mind semmik voltak. Így kétszer Győrön a híres sáncolások. Rendén van-e ez? De rendén van-e nálunk valami?”

Bizony nem volt. Szász nem tudta, csak sejtette, hogy a főszereg újonnan kinevezett vezére, Dembinski altábornagy ötlete volt a szegedi sánctábor harc nélküli feladása. Azt pedig végképp nem tudhatta, hogy maga a szegedi összpontosítás is Dembinski elméjéből pattant ki 1849. június 29-én: az ő ötlete volt, hogy a honvédsereg egészét ezen a védhetetlen terepen vonják össze, kitevé ezzel az észak felől előnyomuló orosz és osztrák főszereg együttes támadásának. Az már nem Dembinskin, hanem Görgein múltott, hogy az orosz főszereg végül nem fenyegette ezt a magyar haderőt, mert Görgei maga után csalta a Felvidék hegyei közé.

Szász naplójában ezután két motívum uralkodik: a visszavonulás képei és a további esélyek latolgatása. „Húzódó csapatok öntik el a tért, jönnek nyugotról, vonulnak keletre. Arad felé pontosul a sereg.” „Vissza, vissza! csak e szó hangozik. Ezzel kezdem katonapályámat. Fogom-e végezni egyébbel?” S közben az állandó reménykedés: hátha sikerül összpontosítani a főerőket, hátha Görgei lesz a fővezér, hátha sikerül megegyezni az oroszokkal. Szász naplója tükrözi a Szeged és Temesvár közötti visszavonulás abszurditását. Egymást cáfoló hírek és rémhírek, politikai pletykák, s közben az állandó visszavonulás, az utóvédharcokban elszenvedett vereségek képei váltakoznak az egyébként széplelkű szerző jegyzeteiben. Augusztus 9-én Temesvárnál csak azt észleli, hogy fegyvertelen alakulatukat a csata közepén visszarendelik Gyarmatáig. A vereséget éppen hogy csak érzékeli: „... úgy tetszett, hogy mindkét csatában, melyek közt haladánk, a mieink veretnek meg. Tűz és füst mindkétfelől közeledett hozzánk.” Az éj folyamán már érzékelhető a felbomlás. „Szakadozott csapatokban vonul a katonaság. Itt egy tiszt vezérelt egy pár tized honvédet, ott három négy, minden vezérlet nélkül, vagy egy, csak magára bodorogva. – Itt egy Hunyadi-, ott egy Lehel, - egy Kossuth-huszár; itt egy ösztört mozdonyú ágyú, ott egy üres töltényes szekér.” És így folyik a visszavonulás Rékáson át Lugosig, ahol a sereg pihenőt tart. Itt kapják az első híreket Görgei világosi fegyverletételéről, látják az Orsova felé menekülő Kossuthot. Szász itt találkozik a 22. életévében járó Vajda Jánossal. „Természetesen ő is katona – írja róla –, mint mindenki. Aruban is hasonlít Petőfire valamit... Jó fiú...” Facséten már biztos híreket kap a sereg a világosi fegyverletételéről. A hadsereg kettészakad. Bem és Guyon egyre fogyó csapatokkal továbbindul Erdélybe, a küzdelem folytatására, Vécsey csapatai Borosjenő felé indulnak, hogy letegyék a fegyvert az oroszok előtt.

A csapatok nem tudják pontosan, mi történik. Szász zászlóaljja szinte véletlenül keveredik Vécsey csapataihoz. Csak útközben tudják meg, hogy a cél az oroszok előtti kapituláció. „Midőn megmondák: első percben összerázkódtam az iszonyattól – írja Szász Károly. – Azután hideg levék, s érzéketlen az egész iránt. Most már mindegy nekem, így vagy úgy.” Vajda Kornis Pál vadászszázadostól értesült Görgei fegyverletételéről. Kimentek az utcára, „ahol mozogni alig lehetett a nagy tolongásban, általános

volt a zavar, a rendetlenség, a taktikai fegyelmi fölbomlás”. Kornis káromkodott: „Ha már vége van, legalább ily csúf vége ne lett volna a dolognak.” A városból özönlöttek kifelé a katonák, szekéren, gyalog, lovon. Egy keresztutcánál Guyon tábornok állta útjukat, s igyekezett visszatartani a csapatokat az aradi útiránytól. Vajdát meglepte a határozott fellépés, s bár gyengélkedett, leszállt a kocsijáról, odament Guyonhoz, s elmondta neki, hogy szívesen követné, „hogymár nézve sokkal veszélyesebb a megadás, mint vele menekülni, és én különben is végtelenül óhajtanék tovább küzdeni, de csak alkalmatlan teher lennék, mert beteg vagyok”. Ezért kérte Guyont, hogy engedje tovább, akit annyira meghatott ez a naiv vallomás, hogy elkezdte győzködni Vajdát, tartson vele. Közben szidta Görgeit, s tört magyarsággal mondogatta: „Aki jó magyar, velem gyön Árgyélba.” A csapatok híd nélkül keltek át a Maroson, s indultak északnak. Vajda és Kornis Butyin környékén elszakadt a hadseregtől, s egy román falu közelében találkoztak egy magyar főhadnaggyal. Az illető óvta őket az út folytatásától, mondván, hogy a faluban a románok az előbb öltek meg négy honvédet. Vajdáék azonban mentek tovább, s a falu előtt, szerencsésükre, összetalálkoztak egy csapat huszárral. Hozzájuk csatlakozva érték el Borosjenőt, ahol kapituláltak az oroszok előtt.

Borosjenőn Vajda és Szász ismét összetalálkoztak. Szász szerint Vajda félt, hogy mint költő rosszul jár. „Dúl, fül a rabság s ellenség ellen.” A fogoly tisztet az oroszok összeírták, s azzal biztatták, hogy Nagyváradra viszik őket. Augusztus 21-én elvették fegyverüket, s közölték velük, hogy élelmezési okokból nem Nagyváradra, hanem Zarándra mennek. A délelőttöt Vajda és Szász együtt töltötték, Vajda „egy gyönyörű lengyel grófnővel regényét” mesélte Szásznak, aki erre megjegyezte: „Mondd el e regényt vagy Sand George-nak, vagy Paul de Kocknak.” Augusztus 22-én Szász Vajda és Kornis kocsiján utazott Zarándig, itt azonban elvált tőlük, s visszaindult Szőlősrre, mert meg akarta keresni saját poggyászos szekereit és tisztársait. Szőlősen már csak néhány száz huszár táborozott. Szász érdeklődött az ott lévő orosz tisztektől, de azok semmit sem tudtak. Egyszer csak észrevette, hogy a tiszték valamit olvasnak. Közelebb ment, s látta, hogy az a valami Haynau nyomtatott rendelete, amelyben kijelenti, hogy a más okok miatt nem körözött honvédtisztek amnesztiát kapnak, s besorozzák őket a cs. kir. hadseregbe – közlegénynek. „Köszönöm én az ily amnesztiát” – gondolta, s elhatározta, hogy hazaszökik Tiszaroffra. Négy nap alatt tette meg az utat, közben sikeresen kikerülte az orosz csapatokat és a környéken kóborló románokat is. Augusztus 26-án érkezett meg Tiszaroffra, a család nagy örömére.

Vajdának nem volt ilyen szerencséje. Az oroszok a honvédtiszteket Világosra kísérték, s átadták az osztrákoknak. Ezek Aradra vitték őket, s itt a Fehér Kereszt fogadóban szállásolták el őket, „ahol egy szobába húszan is voltunk, csaknem egymás hátán, mint a sóshal”. A cs. kir. hatóságok kiválogatták közülük a volt cs. kir. tisztet, akiket azonnal a várba vittek. A többieket sorozóbizottság elé állították. Vajda súlyos beteg volt, így őt kórházba vitték, aztán hazaküldték. Útközben egy hazafias vendéglős segítségével leitatta őreit, majd megszökött tőlük. Egy csongrádi paraszt vitte kocsival Csongrádig. Amikor egy cs. kir. vadászászlóalj vonult el előttük, amelynek egyik katonája a többiektől messze lemaradva ballagott, a kocsis megkérdezte Vajdát: „Nini, uram, német! agyonüsem?” S ha Vajda nem tartja vissza, alighanem meg is próbálkozik vele. Vajda Csongrádról gyalog ment Kecskemétre, majd onnan várpalotai kocsisokkal Székesfehérvárra. Fehérvárról Sárpentelén át tért haza Nyékre. Felgyógyulása után jelentkezett a cs. kir. hatóságoknál, amelyek besorozták a cs. kir. hadseregbe.

Persze nem mindenki menekül, vagy érzi úgy, hogy menekülnie kell. Tompa Mihály, aki az előző év októberében még a lajtai táborban vitézkedik a gömői önkéntesek között, Keleméren éli át a szabadságharc végnapjait. Gyulai Pál ekkor Gyömrőn a Teleki grófok vendége. Fáy András a fővárosban hallja a vereségekről és a katasztrófáról érkező híreket, s mint megfontolt személyiség, helyesli a világosi fegyverletételt.

Bérczy Károly a Nógrád megyei Vanyarcon tölti napjait július 5-e óta. Itt értesül Pest-Buda elfoglalásáról. „A mi hadseregünk holléte nem tudatik; beszélük, hogy ismét az Alföldön fog nagy erő összpontosítani, s jelenleg a túlnyomó erőnek engedve, a magyar sereg csata nélkül s rendben vonul vissza.” Egy nap múlva szívet melengető (ál)hír érkezik: Görgei Mosonnál „iszonyúan megverte az ellent”. Bérczy meg is jegyzi: „eszembe jutnak a téli idők s minden percben változó hírek Pesten s ezentúl – bármennyire óhajtanám is tudni a valót – nem fogok ilyenekre hallgatni, bevárom a hiteles adatokat, s kizárólag kedélyvilágommal élendek, s óh, bárcsak itt találnék vidorabb tárgyra, mi

szomorú, sivár helyzetemben élénkebb hangulatra emelne!” Július 15-én hallja a Vácnál vívott csata ágyúörgését, s csak 18-án tudja meg, hogy „Görgei Losonc felé vonul biztosított mozdulattal s a legnagyobb rendben”. A szomszéd falvakban már oroszok járnak, az első két kozák 20-án érkezik Vanyarcra. Július 26-án sógora állít be sugárzó arccal: „Négyheti fegyverszünet kötött avégett, hogy ez idő alatt a békét lehessen megkötni. Állítólag az angol tiltakozott, még pedig hatályosan a német invázió ellen, minek következtében a muszka seregek nagy része az országból már ki is vonul, szemtanúk szerint fehér zászlókkal. Ferenc József Budán megkoronáztatni és állandóan lakni fog sat. sat.” Tanulságos a kommentár is: „Még saját szemeimmel nem látom ott, nem hiszem.” A kritikus magatartás azonban másfél hét múlva átadja helyét a délibábos optimizmusnak. Bérczy „mint egészen bizonyosról” értesült arról, hogy Anglia kijelentette: ha Ausztria augusztus 20-ig nem egyezik ki a magyarokkal, nem fogadja el az 1848. áprilisi törvényeket, s az oroszok nem vonulnak ki, Anglia hadat üzen Oroszországnak, s elfogadja a Viktória királynő másodszüllöttének felajánlott koronát... Augusztus 13-án, a világosi fegyverletétel napján jegyzi fel Klapka augusztus 3-i győzelmes komáromi kitörésének hírét, azzal, hogy serege Pozsony felé tart. „Ez utóbbit alig hiszem, annyi azonban mindenből kitűnik, hogy a császári sereg olyan márciusi állapotban van, s hogy a jövő hó reánk nézve ismét szabadító leend.”

Nem lett az. Magyarországra olyan elnyomás szakadt, amelyre a jakobinus összeesküvés felszámolása óta nem volt példa. Olyan elnyomás, amelyben ezekre a szemlélődő vagy menekülő költőkre és írókra várt a feladat: ébren tartani a nemzeti szellemet, virrasztani a „nagy halott” mellett, biztatni egymást: „Fiaim, csak énekeljetek!” Nekik kellett elhíttetniük (még ha ők maguk nem is hitték mindig): „Lesz még egyszer ünnep a világon”.